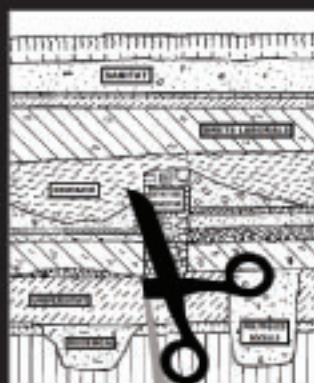

ESTRAT CRÍTIC

Revista d'Arqueologia

Número 6, 2012

Col·lectiu Estrat Jove

UAB

Universitat Autònoma
de Barcelona

ESTRAT CRÍTIC

Revista Anual, 2012

Any 6, Número 6

Edició: Estrat Jove

Disseny i Maquetació: Sylvia Gili Suriñach

Informació: estrat.jove@uab.cat

Pàgina web: www.estratjove.com

Dipòsit Legal: B-30.709-07

ISSN 1887-8687

Impressió: Impremta Pagès.

Lloc d'edició: Bellaterra

Lloc de publicació: Anglès (Girona)

Preu de la revista: 3€

Agraïments:

Des de Estrat Jove volem agrair la col.laboració:

Al Departament de Prehistòria de la UAB

Al Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat mitjana de la UAB

Al Departament de Suport als Estudiants, de l'Edifici d'Estudiants de la UAB

Gràcies a tothom.

Dades de la Imatge de la Portada:

Autor Estrat Jove

Imatge modificada a partir del original de:

HARRIS, E. D.; Principios de Estratigrafia arqueológica, ed. Crítica, Barcelona, 1991,
pag. 116, Fig 28.

ESTRAT CRÍTIC

"Dedicat a aquelles persones que han estat reprimides lluitant pels nostres drets"

Col·lectiu
Estrat Jove

UAB
Universitat Autònoma de Barcelona

El Consell de Redacció de la revista **Estrat Crític** i Comitè Organitzador del JIA2010 està format pels membres del Col·lectiu **Estrat Jove** la llista dels i les quals afegim a continuació:

Jonàs Alcaina Mateos.
Estudiant de Grau en Història i Grau en Arqueologia per la UB.

Arnau Barquer i Cerdà.
Estudiant de Llicenciatura en Història per la UAB.

Gerard Cantoni Gómez.
Becari FPU departament Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana per la UAB.

Marc Ferrer Trias.
Estudiant de Llicenciatura en Història per la UAB.

* **Elicinia Fierro Milà.**
Estudiant de Llicenciatura en Història per la UAB.

Rubén de la Fuente Seoane.
Estudiant del Grau en Arqueologia per la UAB.

David Garcia Casas.
Investigador predoctoral. Departament de Prehistòria.UAB.

Maria Gelabert Oliver.
Llicenciada en Història per la UAB. Estudiant del Màster Oficial d'Arqueologia Prehistòrica i Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana per la UAB.

Laia Gómez Messia.
Estudiant del Grau en Arqueologia per la UAB.

Lorena Merlos Gil.
Estudiant de Grau en Arqueologia per la UAB.

Berta Morell Rovira.
Estudiant de Llicenciatura en Història per la UB.

Marta Oliya Mingueza.
Estudiant de Grau en Arqueologia per la UAB.

Albert Ramon Riba.
Estudiant de Grau en Arqueologia per la UAB.

(*)Volem constatar que SÓM UN COL·LECTIU ASSAMBLEARI, HORITZONTAL, en el que LA FIGURA DE PRESIDENT/A o coordinador/a DE LA REVISTA I EL COL·LECTIU RESPÒN A UN REQUISIT LEGAL. Així, un requeriment indispensable per a la indexació de la revista és que es mencioni el nom d'un/a president/a o coordinador/a, la qual cosa ens obliga a fer-ho tot i que aquesta figura NO EXISTEIX A LA PRÀCTICA.

Jordi Revelles López.
Llicenciat en Història per la UAB. Estudiant del Màster Oficial d'Arqueologia Prehistòrica i Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana per la UAB.

Nerea Rivas Ruiz.
Estudiant del Grau en Arqueologia per la UAB.

Artur Rodríguez Benítez.
Estudiant de Llicenciatura en Història per la UAB.

Mireia Sabaté Balada.
Llicenciada en Belles Arts, especialitzada en Conservació i Restauració de Béns Culturals per la UB. Estudiant de Grau en Arqueologia per la UAB.

Guillem Salvador Baiges.
Estudiant de Grau en Arqueologia per la UAB.

Pau Sureda Torres.
Becari FI-DGR 2011. Laboratori d'Arqueologia. Universitat Pompeu Fabra.

Els i les integrants del **Consell Assessor** són:

Marián Cueto.
(Instituto Internacional de Investigaciones Prehistóricas de Cantabria) mariancueto@gmail.com

Gema Chacón.
(Institut Català de Paleoecologia Humana i Evolució Social) mgemachacon@gmail.com

Laura Trelliso.
(Laboratori d'Arqueologia - Universitat Pompeu Fabra) Laura.trelliso@upf.edu

Núria García Tuset.
nuriatenea@msn.com

Lara Gelabert Batllori.
(Departament de Prehistòria,UAB) lara.g.batllori@gmail.com

Neus Roca Miró.
subbiluliuma@gmail.com

Índex

EDITORIAL	3
L'Entrevista	
Entrevista a Fernando Quesada	9
Estrat Jove	
Articles Científics	
Desarrollos culturales Tempranos en el noreste de Morelos y el sureste del Estado de México: Breves propuestas acerca de la evolución regional	16
Edgar Nebot	
Experimental archeology as a resource for approaching formation process of seed assemblages. First results and futures perspectives	35
Ferran Antolí	
El <i>Qasig</i>, un espai ceremonial. Una perspectiva etnoarqueomusicològica de la reproducció social	49
Jesús Salius	
LA POBLACIÓN DE “MARROQUÍES BAJOS.”	68
Reconstrucción de la vida biológica, social y cultural de la necrópolis musulmana de Jaén	
Alba Aran	
Articles de Crítica	
ARQUEOLOGIA I ACCIÓ SOCIAL. De la inutilitat a la praxis, alguns exemples	85
Rocío Gómez i Joan Negre	
Arqueocrisi, una trista realitat	103
Secció d'Arqueologia de la CNT Barcelona	

La crisi com a excusa: les retallades a la universitat i la situació dels investigadors en fase inicial. Martí Cuquet i Florencia del Castillo	109
Assassinant el pensament crític. La Universitat mercantilitzada i el Grau d'Arqueologia com a exemple. Estrat Jove	121
Dossiers Nociones básicas para la determinación del sexo y la edad en restos Bioantropológicos Aioze Trujillo i Alejandra C. Ordoñez	134
Paleodieta: un acercamiento al estudio de la alimentación en las poblaciones del pasado Juan Miguel Cervera	156
Ressenya ALMANSA SÁNCHEZ, J (ed). (2011). El futuro de la arqueología en España. Madrid: JAS arqueología. Estrat Jove	166
Debat Género y arqueología: un esquema de la cuestión Marta Cintas	177
L'arqueologia serà feminista o no serà Arnau Barquer, Maria Gelabert, Lorena Merlos Gil i Berta Morell	188
Las causas de la subyugación femenina: lecciones del feminismo marxista Sandra Lozano	213
Notícies	228
Fe d'errades EC5(JIA2010)	236

Relació d'errades:	238
Volum I	239
Volum II	239
Volum III	239
Sessió 9: La explicación de la edad media a través de la arqueología. comunicació: “Agua dulce, agua salada”. Propuestas y problemas del análisis arqueológico del recurso hídrico en Al-Andalus. Guillermo García-Contreras Ruíz y Luis Martínez Vázquez	240
Sessió 10: Los tópicos en arqueología. Reflexiones en torno a la mitificación del pasado. Comunicació: La Prehistoria que nos rodea y la falsificación del pasado. Marian Cueto y Edgard Camarós	254
Sessió 11: “Estudios arqueométricos”. Poster: Utilización de técnicas mineralógicas y geoquímicas para la caracterización de cerámicas arqueológicas. Isabel Sonsoles de Soto García y María de los Reyes de Soto García	268
Llibres d'Estil d'Estrat Crític	278

Articles Crítica. Amb aquesta secció pretenem obrir un espai de crítica i debat que englobi temes relacionats tant amb el món de l'Arqueologia com l'estudiantil. Així, aquests articles no presentaran novetats o síntesis de coneixement substantiu, sinó reflexions entorn diversos aspectes actuals que ens afecten col·lectivament en qualsevol dels dos àmbits. Per tant, aquestes reflexions van més enllà de la simple opinió personal, ja que hi ha un estudi previ de la problemàtica i una meditació que els permet erigir-se en la categoria d'articles de crítica.

ARQUEOLOGIA I ACCIÓ SOCIAL: De la inutilitat a la praxi, alguns exemples

Rocío Gómez Martínez

University of Edinburgh
rocio.in.wonderland@gmail.com

Joan Negre Pérez

Becari FI-UAB. Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana - Universitat Autònoma de Barcelona
joan.negre@uab.cat

RESUM

Aquest article pretén ser una breu anàlisi entorn de la funció social de l'Arqueologia. La seva utilitat i sobretot l'acció participativa de tots els agents socials que en són responsables. Massa temps ha passat ja des que començaren a plantejar-se aquestes necessitats i encara són massa els qui no ho tenen en compte. A partir de tres exemples hem volgut apropar aquesta realitat des de diferents punts de vista: el pedagògic, el polític i el de la praxi. Esperem que pugui servir de referència per a aquells que ara comencen a integrar-se al món de l'Arqueologia, i de recordatori per als qui des de dins d'aquest col·lectiu encara no ho han tingut en compte..

Paraules Clau:

Arqueologia, acció social, praxi, educació, memòria

ABSTRACT

This article is intended to be a brief analysis on the social function of archaeology. Its utility and especially participatory action of all social actors that are responsible. Too much time has already passed since I began to consider these needs and still are too who don't take into account. From three examples we wanted to bring this reality from different points of view: the political and educational, the praxis. Hope will serve as a reference to those who now start to integrate into the world of archaeology, and reminder for those from within this collective haven't yet been taken into account.

Keywords:

Archaeology, social action, Praxis, education, memory

“L’Arqueologia no té cap utilitat”.

Toc d’atenció d’un professor als i a les impressionables alumnes que l’escoltàvem. Davant tal asseveració no vàrem poder sinó quedar perplexos, patidifusos. Veient la incredulitat del públic reflexionà sobre el seu propi comentari i donà sentit a la frase.

Les seves paraules captaren la nostra atenció, ens parlà de l’emergència del concepte de patrimoni històric i de la seva estreta relació amb la justificació dels règims socials establerts. De com l’Estat utilitza els conceptes de patrimoni i passat per a preservar, conservar i valorar els elements constitutius del seu poder, aquells que enalteixen la funció governativa: palaus, castells, etc. o inclús els que per associament justifiquen aquest *status quo*. A la meua ciutat crec que no queda cap església per restaurar. Tot problema té unes causes i un origen de les mateixes, que en el cas de les qüestions socials els podem trobar en el passat. Aquestes reflexions ens porten a analitzar tant l’ús interessat que el poder social, polític i econòmic fa del passat com les causes d’aquest fet. Tan important com saber com ens estan enganyant és conèixer el perquè, l’origen d’aquest fenomen i els mitjans de control amb els que ho aconsegueixen (Barceló, 1996). Per tant, concloem per a nosaltres mateixos, ens han fet partícips d’una tasca inútil, la de l’arqueòleg *institucional*, que res pot ni vol aportar a la societat. Una situació

que no canviarà a menys que obrim els ulls i ens posem a la feina per capgirar-la.

A nivell formal, podem definir l’Arqueologia com l’única ciència capaç de reconstruir els processos causals dels que se’n deriven les conseqüències materials, les restes arqueològiques, sobre les quals situem el nostre focus d’atenció. Tot i això, només la formalització dels resultats observables durant la nostra tasca ens permetrà verificar l’anàlisi, i per tant descriure els canvis en el sistema social artífex, i permetre’n la seva contrastació. Les matemàtiques són l’únic sistema abstracte de representació de la variabilitat observable en el registre material, pel que hem de saber utilitzar-les per a representar i interpretar les dades. Aquest aspecte, però, ja l’hem tractat extensament en una publicació anterior (Gómez i Negre, 2008). Aquesta ingent i desagraïda tasca d’anàlisi no ens permetrà reconstruir una imatge sincrònica perfecta de la societat del passat, però sí detectar les regularitats històriques en la reproducció d’accions col·lectives específiques (Barceló, 2007, p.14), és a dir, estudiar els processos formatius de l’ordre social en què actualment vivim.

La utilitat de l’Arqueologia, per tant, rau en convertir-se en una eina d’utilitat social, un fet que només tindrà lloc quan el coneixement que aquesta aporta

a la societat pugui ser utilitzat per entendre la realitat, primer pas necessari per canviar-la (Fernández, 2005). A partir d'aquest punt, hauríem de ser capaços, com a professionals d'aquest àmbit, d'iniciar un debat amb el conjunt de la població per tal que la gent puguem extreure les nostres pròpies conclusions respecte als problemes socials que patim i les solucions que els podem donar. Aquesta visió de l'Arqueologia com a eina de participació i acció amb la gent, és la que volem desenvolupar a continuació en forma d'alguns exemples que posen de relleu el potencial transformador o pedagògic de la nostra disciplina en l'àmbit social. Prendrem com a punt de partida algunes formulacions teòriques entorn del marc teòric sobre el que es basteix la construcció de l'acció de masses, és a dir, de la participació activa de la societat en la transformació del món que l'envolta.

ACCIÓ SOCIAL COL·LECTIVA

Aquest article, malgrat les reflexions inicials que hem abordat, pretén ser una exposició d'un canvi de mentalitat, d'una sèrie de propostes realitzades des del món de l'Arqueologia, principalment durant l'última dècada, entorn de les possibles funcions socials de la mateixa. I el primer punt sobre el que reflexionarem és aquell que dona títol a l'article: l'acció social, col·lectiva.

El concepte en si, deixant de banda les

definicions més sociològiques plantejades per Max Weber o Émile Durkheim, és proposat per Vladimir Íltx Uliànov Lenin, a principis de segle quan sintetitza, recolzant-se també en diversos escrits d'Engels, el paper protagonista que la societat, a través de l'acció de masses, ha de tenir en la transformació del món que l'envolta i l'ordre que el regeix (Lenin, 1918). Tot i aquests primers postulats sobre el pes de la societat en els processos de canvi històric, serà el seu coetani Antonio Gramsci qui estableixi les línies principals d'aquesta teoria social sobre les quals ens mourem en el present text. Aquest autor proposa, a partir de l'observació d'una societat en concret, la italiana dels anys 20, l'existència generalitzada d'una classe intel·lectual lligada al poder i a la seva pròpia situació privilegiada, que té com a finalitat legitimar aquesta situació a través de la manipulació tècnica del coneixement (Portelli, 1972). Es tracta de la mateixa situació que hem analitzat a l'inici de l'article, exemplificada pels usos dirigits que els estats tendeixen a fer del passat i del patrimoni històric en general.

Gramsci destaca, per tant, la necessitat de construir un nou grup intel·lectual autònom que es deslligui d'aquestes formacions ideològiques, i es constitueixi com una categoria històrica lligada orgànicament i articulada a la societat civil. Aquesta nova concepció

d'investigador-instigador social que es defensava és avui en dia tan necessària com en el moment de la seva gestació, atès que se'ns segueixen exigint crítiques i formes d'acció i legitimitat cap a la transformació de la societat. És a dir, hem de plantejar obertament perquè i com hem arribat a aquest moment històric d'una determinada manera i no d'una altra, i si es tracta d'una situació reversible o no.

Sobre aquesta necessitat d'una escola científica, inclosa també l'arqueològica compromesa, s'ha treballat des de fa molts anys des del nostre camp, donant lloc a l'aparició de corrents teòrics i pràctiques de caire participatiu i crític (Bate, 1977; Gándara, 1993; Barceló, 1999; Gassiot i Palomar, 2000). El treball principal que recau sobre les espatlles dels i de les arqueòlogues serà el d'actuar com a articulació de les relacions entre aquesta societat civil i el món científic que els és a molts aliè, i el de treballar perquè la seva tasca de divulgació s'entrellaci amb el procés de transformació del món que els és propi. Estem parlant, doncs, d'una devolució a la gent que ens ha proveït dels mitjans per a la recerca, dels fruits que hem extret d'ella, i de la seva participació activa en el procés de creació de nous coneixements, en la praxi social de l'Arqueologia a través d'una nova ciència crítica, radical, considerada per exemple en la Geografia o, amb paraules de Gramsci, *revolucionària*.

LA FUNCIO SOCIAL DE LA NOSTRA CIENCIA

Els exemples d'iniciatives des del món de l'Arqueologia que busquen fomentar una relació més estreta amb la societat són nombrosos, i ens condueixen cap a la col·laboració amb la comunitat en la qual es treballa en la cerca d'un canvi en les relacions socials i el seu corresponent efecte polític. Es pretén, de manera simplificada, lligar les esferes de la societat civil i política. En molts casos poden semblar aportacions petites o sense un efecte immediat, però no hem d'oblidar que el treball diari en diversos àmbits de la participació i acció ciutadana constitueix la pedra angular del procés de canvi social.

Educació per al canvi social a través de l'Arqueologia

En el món de l'educació inicial reglada han canviat molt els plantejaments teòrics i metodològics que s'apliquen en el camp de l'aprenentatge, sent un dels pilars bàsics de l'actual sistema educatiu el concepte de representacions socials. Succintament, aquestes es basen en els coneixements que les persones adquirim a partir dels processos de comunicació i de pensament social que ens envolten (Moscovici, 1985), el que s'ha tendit a nomenar de manera genèrica el nostre *sentit comú*. Els i les estudiants no són un subjecte passiu davant d'aquest procés, ni en la seva vessant individual ni com a col·lectiu, i participen de forma activa en una so-

cietat que els proveeix de representacions per a interpretar la seva pròpia realitat. El paper del professorat, i per extensió dels i de les agents actives de l'Arqueologia, és el d'adonar-se'n de la importància dels processos d'intercanvi a partir dels quals s'elaboren aquestes representacions mentals i treballar sobre elles per tal de fomentar la pròpia personalitat del jovent.

Aquesta afirmació marca la línia de treball a seguir des del món educatiu, ja que la construcció de noves representacions durant el procés formatiu de l'ésser humà, amb l'ajut del professorat, és el punt de partida per a la construcció d'un món més equilibrat, just i conscient de si mateix. En una societat en la qual l'actual sistema condueix les famílies cap a una reducció cada cop més important de les hores que passen amb els fills i filles, aquests són els que més pateixen aquesta progressiva desatenció, veient-se obligats a passar cada cop més temps sols o a l'escola. Òbviament, això causa a la llarga certa alienació infantil, generant adults i adultes menys compromesos emocionalment i social: és a dir, més proclius a la manipulació (Chomsky, 2001).

És clar, doncs, que la idea de representació social està sustentada sobre un marc teòric que posa especial èmfasi en la influència de la societat sobre l'individu i a l'inrevés. I sobre aquesta idea volem treballar una mica més profun-

dament, atès que una altra corrent que també incideix sobre aquests principis és la del materialisme dialèctic. Desenvolupada per Karl Marx i Friedrich Engels, i enriquida posteriorment per Vladimir *Lenin*, aquest marc planteja el fet que el coneixement és un reflex de la realitat en el subjecte i que, per tant, aquest es produeix de manera social a través de la interacció dels diferents actors que marquen la nostra vida en societat. La utilitat del coneixement i de les representacions socials – dels *reflexos* – que produïm, és en últim terme la modificació del món en que vivim, la construcció d'una nova realitat més justa i igualitària per a tots. Així, unint ambdues propostes, es promou que el professorat, i per extensió els i les professionals arqueològiques com a membres de la comunitat docent, fomentin la intervenció social de l'alumnat en la construcció de la seva realitat.

Els sistemes educatius occidentals, en la seva majoria, no fomenten en cap moment aquest tipus de pensament crític i independent, més aviat tot el contrari. Ens trobem davant d'un plantejament d'acumulació de coneixements, en la seva majoria instrumentals, per tal d'evitar el desenvolupament d'aquesta mirada crítica cap al món i evitar així que l'alumnat pugui comprendre els motius i les relacions que el mouen (Chomsky, 2001). Plantegem aleshores des d'aquí, una sèrie d'iniciatives i reflexions dutes

a terme des dels àmbits de l'Arqueologia i la Didàctica de les Ciències Socials, i destinades a eliminar aquestes mancances en el nostre propi sistema educatiu.

Ja fa anys que des del nostre camp es planteja la funció social de l'Arqueologia en el camp de l'educació. Una bona mostra d'aquesta actitud positiva són els seminaris *Arqueologia i Ensenyament* (González, 1996, 1998 i 2000), organitzats pel Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria de la UAB, i que el 2011 han complert la seva VIIIa edició. Aquesta iniciativa reuneix periòdicament professionals procedents del camp de la investigació històrica i arqueològica, l'administració pública, la gestió cultural, l'associacionisme ciutadà i la didàctica que han dut o estan duent a terme projectes de participació de la societat civil en la gestió i valoració patrimonial amb la voluntat de facilitar la posada en comú de les experiències i reflexions de les diferents parts implicades en els projectes, tant des del punt de vista del seu

contingut científic, com dels seus objectius professionals, socials i educatius i dels procediments emprats (CEPAP, 2011).

Deixant de banda els nombrosos beneficis que a nivell procedimental pot adquirir l'alumnat de la pràctica arqueològica, com a ciència dotada d'un procés de reflexió, plantejament d'hipòtesis, experimentació, anàlisi i síntesi, pensem que per la natura d'aquest escrit hem de parar més atenció a les qüestions socialment més rellevants que també podem extreure de la nostra ciència. El món de l'educació és un camp ampli en el qual es poden experimentar diverses aplicacions de praxi social entre l'Arqueologia i l'alumnat, segons les quals ambdós agents treballen amb uns objectius comuns i de forma cooperativa, una de les màximes que la psicopedagogia exigeix a la tasca docent.

Una de les competències – enteses com el coneixement adquirit i la capacitat d'utilitzar-lo en les situacions quotidiana-

Figura 1. Antoni Bardavio ensenya a ensenyar a través de l'Arqueologia al Centre d'Aprenentatge de la Noguera.
(Aut: Marta Farràs Drago)

nes en les quals ens podem trobar – més importants que permet treballar l'Arqueologia és l'empatia històrica. Succintament, podem definir-la com la disposició per a comprendre, i en molts casos no compartir, les accions de la societat en el passat, és a dir, la capacitat de posar-se en el lloc de l'altre (Santacana, 1999). La importància d'aquest valor rau en la seva utilitat a l'hora d'argumentar i debatre en societat sobre diverses postures respecte a un mateix problema, un procediment que degudament treballat possibilita que les persones entenguin i modifiquin les situacions que són enteses per elles com a nocives o incorrectes. Gràcies a aquesta *habilitat* podem arribar a fer entendre a l'alumnat la importància de la lluita contra les situacions de desigualtat per qualsevol motiu, ja siguin per qüestió de gènere, religió, origen, etc.

El treball dels i de les arqueòlogues als centres educatius pot fer canviar radicalment la percepció de l'alumnat respecte a les persones que l'envolten, des d'una situació inicial amb una representació social del passat despectiva i d'inferioritat (representació evolutiva de la història), cap a una comprensió empàtica no solament de l'agent social que la protagonitza sinó també del context històric que el caracteritza (Shemilt, 1989). Una de les pràctiques més útils per tal de proveir d'aquesta capacitat al jovent és la programació d'acti-

vitats d'Arqueologia experimental. A Catalunya disposem d'un exemple molt il·lustratiu de com dur a terme aquest procés des de l'Arqueologia: es tracta del Camp d'aprenentatge de la Noguera, a Sant Llorenç de Montgai. (Figura 1)

En aquest camp es duen a terme diverses activitats centrades en alguns jaciments arqueològics propers, reals o recreats, basades en els principis d'interacció de l'alumnat amb el medi i de reconstrucció de diverses societats temporalment diferenciades. Respecte a la qüestió de l'Arqueologia experimental, el treball amb materials lítics (figura 2), la reconstrucció de cabanes o el treball de pells animals permeten a l'alumnat comprendre i avaluar l'organització complexa de l'activitat inclús a la Prehistòria. També per a potenciar aquest procés d'empatia històrica, des de la Noguera es proposa una visita i tot un seguit de treballs complementaris sobre

Figura 2. Joves, i no tan joves, desenvolupen l'empatia treballant en l'experimentació amb lítics (Aut: Noèlia Pérez Martínez)(Aut: Marta Farràs Drago)

un espai de la Guerra Civil, com és el turó del Merengue, a Camarassa.

L'edat dels soldats republicans que allí van morir, pertanyents a la *lleva del biberó*, molt similar en molts casos a la dels alumnes que ho visiten, possibilita que aquests se sentin identificats amb els actors històrics d'aquests fets. Per concloure el resum d'activitats del centre d'aprenentatge relacionades amb els objectius que hem plantejat, també ens sembla remarcable el treball que realitzen en el castell de Llorenç, el jaciment del Pla d'Almatà i la ciutat de Balaguer. Aquests tres punts, exemplifiquen diferents àmbits d'un territori de frontera durant l'edat mitjana, amb el que l'adolescent pot comprendre i valorar la difícil lluita per la coexistència entre cultures, i la importància del respecte als altres punts de vista, sempre amb l'ajut del material desenvolupat pels i per les docents.

Finalment, des d'una visió educativa, voldríem destacar la importància que l'Arqueologia pot tenir en el desenvolupament del currículum d'aprenentages durant l'etapa formativa dels joves. La nostra ciència té la capacitat de vehicular el desenvolupament d'unitats didàctiques interdisciplinars, amb el que es fomenta la interacció entre diverses àrees de coneixement i es cerca l'intercanvi d'idees i mètodes per assolir objectius comuns (Bardavio, Gatell i Molinero, 1996). Així, si es presenten

objectius atractius per a l'alumnat que puguin ser abordats des de diverses perspectives, aconseguim un plus de motivació i la integració d'òptiques diferents dins dels processos d'ensenyament-aprenentatge. La pretensió és senzilla: el treball en equip, la col·laboració entre diverses opinions i els plantejaments integradors sempre sumen, mai suposen un obstacle. I a la vida quotidiana, dia a dia, l'única manera de lligar les competències desenvolupades a l'aula amb el món real, passa per trencar les barreres de l'individualisme i optar per la força del grup.

La reconstrucció de la memòria col·lectiva

Des de principis del segle XXI, el dubte que molts es plantejaven sobre la necessitat de la pràctica arqueològica en societats industrials sobre les quals tenim força documentació escrita ha estat completament esborrat. L'aparició de problemàtiques concretes, com són les guerres civils, els règims de dubtosa legalitat o aquells obertament antide-mocràtics, han propiciat la necessitat d'obviar fonts documentals, explícitament falsificades o inexistentes. Tal com plantejàvem al principi de l'article, una de les principals funcions socials de l'Arqueologia és la de donar una explicació històrica a l'ordre social sota el que vivim, des dels seus orígens fins a les conseqüències que d'ell se'n deriven. Si situem en el centre d'atenció el marc de convivència en que vivim, és

evident la influència en ell del cop d'estat de 1936, de la posterior Guerra Civil i, sobretot, de pràcticament 40 anys de brutal repressió política, social i cultural. Són fets que defineixen el procés formatiu de la nostra societat, i que encara avui en dia es poden percebre en molts dels problemes socials que patim, des de la forma de govern actualment vigent a l'estat espanyol fins al reconeixement d'altres realitats nacionals.

Si prenem com a objecte d'estudi aquest període de la història recent d'Espanya, el debat sobre els morts durant el conflicte armat i per la repressió posterior executada pel bàndol colpista va ser posat de nou sota el focus d'atenció de la societat a partir de l'excaució d'algunes fosses comunes, com la de Priaranza del Bierzo (León) l'any 2000. Fins llavors, tota la construcció historiogràfica oficial que sobre aquest període s'havia fet, pertanyia al règim i a l'esbiaixada visió judicial que se'n donava a la *Ley de responsabilidades políticas* de 1939 i a la *Causa General* d'entre 1940 i 1945 (Gassiot, 2008, pàgs. 120 i seg.). És a partir d'aquesta fita que s'ha iniciat una relectura de la producció que la Història ha realitzat d'aquests fets (Juliá, 2006), en la qual, el concepte de memòria històrica s'ha convertit en el centre del debat en el món de la recerca, en el nostre cas des de l'Arqueologia.

La pròpia definició d'aquest concepte és difícil, en tant que no existeix una única memòria sinó un conjunt de memòries, algunes d'elles silenciades durant dècades i que ara són les que lluiten per veure la llum, i que han de ser conscients de la seva importància col·lectiva. És aquest l'objectiu, en definitiva, dels moviments per la recuperació de la — autodenominada — memòria històrica, el de fer visible el paper jugat per una part de la societat en la lluita contra el cop d'estat de 1936 i la repressió viscuda posteriorment. L'Arqueologia forense ha estat un dels principals actors socials en tota aquesta problemàtica en treure a la superfície, metafòricament i a la pràctica, les restes dels assassinats durant aquest règim, un fet clau en la mobilització i interès de la societat envers aquesta problemàtica. Així, s'ha convertit en agent catalitzador cap a la recuperació de l'altra història, la viscuda pels vençuts, i el naixement d'un moviment popular ampli que reclama més informació respecte a l'origen de l'estat en què vivim i de les seves institucions, pretesament democràtiques.

Tenint en compte la il·legalitat del règim que s'establí a l'estat espanyol l'any 1939 gràcies a un cop d'estat militar, com se'n desprèn de diversos informes emesos per la pròpia Assemblea General de les Nacions Unides, tots els actes repressius que es derivaren d'aquest règim resulten, a nivell legal,

crims contra el Dret Internacional. Extermini, assassinat, tortura, persecució per motius polítics, racials o religiosos i empresonament arbitrari són alguns dels càrrecs que s'imputen al règim franquista, tots ells crims contra la Humanitat, i per tant, que no prescriuen ni poden ser amnistiats (NIZKOR, 2004). És en aquest context, i per la brutalitat dels crims que s'investiguen, que apareix una nova branca de la nostra ciència, l'Arqueologia forense, tenint en compte la finalitat judicial i l'objectiu d'esclariment d'un fet legal que tenen els nostres treballs (Gassiot, 2008, pàg. 123).

Agafant com estandard la *Ley de Amnistia* de 1977, els diversos governs que s'han succeït durant la nostra (in)modèlica transició del règim formalment dictatorial a l'actual, han rebutjat constantment les propostes de jutjar i desfer tot allò que un grup de militars i oligarques, il·legalment, imposaren durant dècades. Malgrat aquest mur amb que es troba la recerca històrica en general, i l'arqueològica en particular, se segueixen succeint els informes a favor d'aquest tipus d'investigacions, tant per l'esclariment de moltes ferides obertes, com per a restaurar la dignitat i les memòries dels represaliats, així com la seva memòria col·lectiva com a grup. L'Estat sembla anar en una altra direcció ja que, enlloc de promoure aquesta lluita contra fets que ha estat demostrat que són greus atemptats contra la dig-

nitat inherent a l'ésser humà, i per tant punibles judicialment i sense prescripció, ha engegat una iniciativa basada en el concepte esmentat de memòria històrica, molt lligada a la recuperació dels cossos dels morts del franquisme, però en cap cas de la seva dignitat.

Una nota negativa a destacar, però, seria el fet que mentre que a Argentina, Xile o Uruguai el món de l'Arqueologia ha ajudat a esclarir diversos d'aquests crims contra la humanitat i a aportar proves per enjudiciar nombrosos càrrecs de les dictadures, a l'estat espanyol les úniques persones que han passat pel banc dels acusats han estat el jutge que va intentar obrir el cas de les desaparicions i alguns historiadors que han intentat estudiar els fets concrets de la violència del règim (Espinosa, 2009). La *transició espanyola* és una visió covarda molt unida al concepte de post-política, és a dir, la progressiva desaparició del pensament i la crítica social, tot lligat al món globalitzat en què vivim. La única manera de superar les limitacions que imposa aquest procés és la de parlar, debatre i dur al terreny públic allò que ha estat reprimit durant els últims trenta anys, per tal de construir una societat més democràtica.

Dissoldre el fenomen col·lectiu de la repressió franquista en milers de traumes individuals i privats, tal com ha intentat fer l'estat, tergiversa el passat i neutralitza el seu potencial polític (González-

Figura 3. Fossa comuna amb diversos cossos en estudi a Albalat dels Tarongers, València (Aut: Grupo Paleolab)

Rubial, 2010, pàg. 16). Les traves que els governs autonòmics, tant d'un signe polític com d'altre, posen a l'Arqueologia retirant-la dels canals oficials de subvenció en aquest tipus d'intervenció, no és sinó una extensió més d'aquesta violència ideològica característica del nostre ordre social actual, que nega l'existència d'una violència real durant el règim franquista en contra d'un grup per qüestions socials, polítiques i ideològiques. No es tracta d'un consens del perdó, sinó de la manca de coratge per enfrontar de nou dues concepcions d'estat contraposades i antagòniques. És la tasca de l'Arqueologia ser present en aquest debat, fornir d'explicacions i proves la memòria col·lectiva desapareguda i aquella que ha estat escrita amb una clara vocació propagandística per un règim antidemocràtic, i deixar que la societat prengui les seves pròpies decisions

sobre l'estat que s'ha construït sobre aquestes mentides. (figura 3)

El treball directe amb la gent ha estat un dels garants de la tasca arqueològica per la enorme implicació i participació popular en aquests projectes de recuperació de memòries de guerra i repressió. Tot plegat ha servit per impulsar iniciatives de caire reivindicatiu, com diverses associacions per a la recuperació de la memòria històrica, alhora que s'ha nodrit de molts agents socials en la praxi d'una vertadera Arqueologia social feta per, i per a, la societat.

La praxi social de l'Arqueologia, l'exemple llatinoamericà

Finalment, en aquest darrer apartat volem analitzar algunes iniciatives que des de la nostra ciència han aparegut en la última dècada, en les que s'exempli-

fica perfectament la idea que hem intentat defensar al llarg de tot aquest text: la praxi d'una Arqueologia compromesa amb els problemes de la societat i que treballa coordinadament amb ella per resoldre'ls. Primerament, analitzarem les línies generals sobre les que s'han desenvolupat des de fa algunes dècades aquestes propostes, per exemple el treball amb comunitats rurals, principalment des del món llatinoamericà (Bate, 1977; Montané, 1980; Benavides, 2001) i, amb idees i pràctiques molt més agosarades, també des de Catalunya (Gassiot i Palomar, 2000). És justament aquesta última iniciativa, l'anomenada *Arqueologia de la praxi*, la que ens ha servit en gran part per reflexionar sobre el paper de la nostra ciència avui dia, però anem per parts i analitzem el procés que ha portat fins aquesta formulació.

Començant per la qüestió llatinoamericana, amb més temps de recorregut, l'Arqueologia d'aquests països s'ha desenvolupat entorn del marc epistemològic del materialisme històric, tot i que no s'ha arribat a dur a la pràctica la reversió en la societat que aquest planteja, tal com es posa de relleu al congrés *Arqueología Social Latinoamericana. De la teoría a la praxis*, l'any 2009. L'Arqueologia Social Llatinoamericana (d'ara endavant ASL) definí clarament les seves categories d'anàlisi (la formació social, el mode de vida i la cultura), que combi-

nades permeten investigar i comparar una societat concreta amb altres, inclús distants en el temps. Una potent eina, tal i com es plantejava, per l'anàlisi de les desigualtats i de les problemàtiques socials actuals a partir d'una perspectiva crítica històrica.

El principal problema que es pot assenyalar davant d'aquesta proposta, tal com indiquen Gassiot i Palomar (2000, pàgs. 89-90), és la falta d'una interacció real entre l'Arqueologia i la societat a la qual diu representar en els seus estudis. S'obtenen, a partir de recerques ben plantejades amb qüestions socialment rellevants, uns resultats i unes respostes diferents problemàtiques, que no han tingut en compte en cap moment del procés l'opinió i la veu de la gent. El mateix dèficit es repeteix quan l'Arqueologia centra els seus esforços en l'anomenada *difusió* del coneixement o del patrimoni. Per exemple, aquesta manca de relació es pot apreciar quan l'Arqueologia planteja models d'agricultura de subsistència basats en societats que habitaren aquell mateix territori fa milers d'anys sense tenir en compte les possibilitats de dita comunitat de dur a terme un projecte similar al que es proposa. Aquest problema és el principal obstacle que ha intentat superar l'*Arqueologia de la praxi*. (figura 4)

Les bases sobre les que es fonamenta aquest plantejament teòric són les que

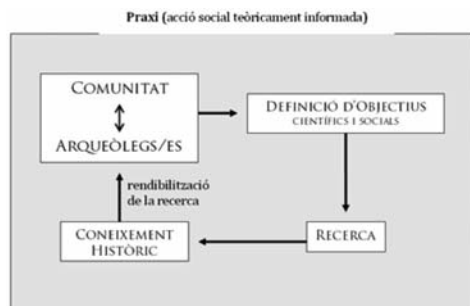

Figura 4. Esquema del model denominat "Arqueologia de la praxi" (Gassiot i Palomar, 2000, pàg. 92)

ja hem analitzat anteriorment, i giren entorn de la funció social de l'Arqueologia i la seva capacitat per articular accions participatives i canvis substancials en les relacions socials de diverses comunitats. La diferència principal que presenta aquest plantejament respecte als seus predecessors és la mateixa que nosaltres hem intentat abordar al llarg de tot el text, és a saber, la capacitat de convertir a través del nostre treball la societat en agent actiu de transformació social, és a dir, fer-la protagonista del canvi. Per últim, atès que es tracta de fomentar una relació dialèctica entre els diversos agents que duen a terme l'activitat arqueològica entesa en la seva globalitat, aquesta equació que sorgeix de la seva col·laboració es retroalimenta amb la creació de noves iniciatives i l'aprofitament d'aquestes de nou al sistema d'acció social elaborat.

Així, des d'aquest marc de referència que hem abordat, es presenten diversos projectes per tal de donar-li cos, i n'és

un dels més importants el *Proyecto de Arqueología Participativa UCA-Miraflor*, presentat l'any 2000 per Ermenegol Gassiot i Beatriz Palomar i que a continuació resumim succintament pel valor que té com a exemple pràctic. Aquest projecte es va endegar l'any 1997, quan la *Unión de Cooperativas Agropecuarias Héroes y Mártires de Miraflor*, es va assabentar a través dels mitjans de comunicació de la tasca arqueològica que el *Departamento de Historia de la Universidad Autónoma de Nicaragua* realitzava al país. El contacte entre ambdues institucions i el grup d'arqueòlegs i arqueòlogues del Departament de Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona que hi treballaven, va posar sobre la taula l'interès d'aquesta comunitat en desenvolupar un projecte de recerca i preservació del seu patrimoni històric i arqueològic, per tal de completar el projecte Agroecològic que des de l'any 1990 duien a terme al seu territori.

La finalitat principal de tot plegat era la de fomentar uns llaços d'identitat col·lectiva i potenciar el desenvolupament econòmic sostenible de la zona a través de la reorientació del model productiu que fins llavors havia caracteritzat l'àrea de Miraflor (Gassiot i Palomar, 2000, pàg. 93). Després de dos anys treballant en aquest projecte, els resultats van ser més que visibles, ja que a partir dels resultats arqueològics s'ha pogut treballar sobre el model

d'exploració agroforestal en el que treballaven en reivindicar l'ús d'espais *marginals*, les muntanyes, on la vida social i econòmica del grup ha estat tradicionalment i històrica viable. Amb aquest avenç s'aconseguí, a més, trencar amb la percepció que es tenia d'aquests llocs com a espais de guerra, una situació que durant els anys 90 va marcar profundament les relacions socials a les comunitats nicaragüenques.

Cal destacar la importància que el col·lectiu femení tingué en aquest projecte, a través de la *Comisión de Mujeres UCA-Miraflor*; el qual va integrar en la discussió el fet que la majoria de tasques reflectides pels treballs arqueològics els corresponien a elles. La qüestió de la divisió per gènere del treball i de les relacions socials fou una de les principals línies de treball des d'aleshores per al projecte, encara que ja havia estat plantejada en un principi. Així, es reafirmava la seva pertinença tant al col·lectiu general com a col·lectiu específic de dones, i establien l'eix d'interès de la recerca en els conceptes de *dependència vs. autosuficiència*, per analitzar la seva pràctica política i econòmica com a dones. La finalitat de tot plegat era reforçar materialment i ideològica les formes d'autonomia d'aquest grup que trencaren el seu estat de subordinació a dintre del col·lectiu respecte del sexe masculí (Gassiot i Palomar, 2000, pàg. 97).

Un altre dels indicadors més efectius del treball realitzat amb aquesta comunitat ha estat la decisió per part de la comunitat d'enviar dos joves d'aquella societat a estudiar Arqueologia, per tal de poder reintegrar-los en el procés retroalimentari de la recerca històrica a Miraflor. Per últim, podem destacar també una última iniciativa per part d'aquesta comunitat, que ha involucrat aquest projecte en el seu propi sistema educatiu, amb l'elaboració d'una sèrie d'activitats didàctiques entorn de l'Arqueologia i la Història antiga de Nicaragua. Com veiem, d'una proposta inicial de praxi social s'han arribat a desenvolupar tot un seguit de qüestions que han millorat la cohesió interna del grup, alhora que l'han dotat de majors recursos per a la seva pròpia autogestió i transformació en una nova societat, la que han decidit ser. El projecte suma i segueix.

CONCLUSIONS

Hem vist com la participació de l'Arqueologia en diversos àmbits socials avui dia es plenament vigent i disposa d'iniciatives vàlides per entroncar una sòlida relació entre l'acadèmia i la societat a la qual es deu. El treball per dotar la nostra ciència d'una utilitat clarament perceptible pels i per les nostres conciutadanes ha d'estar dins dels objectius generals de qualsevol investigador, més encara dins de les Ciències Socials. L'acció col·lectiva de la gent és un element de canvi, de transformació,

que ha demostrat el seu poder incomp-
tables vegades, sense anar més lluny
amb els processos revolucionaris al
món àrab aquests darrers mesos. És
labor de l'Arqueologia, per tant, poten-
ciar aquest tipus d'associacionisme i
treballar conjuntament per tal de dur a
terme una acció social significativa.

El món de l'Educació ens ha servit per
veure el potencial transformador del
professorat durant el procés de forma-
ció reglada de l'alumnat, i la capacitat
que té el món de l'Arqueologia per for-
nir aquests i aquestes joves d'eines, tant
procedimentals com, més important, a
nivell cognitiu i social. L'empatia és el
més clar exemple de com a partir de di-
verses activitats basades en la nostra
ciència, la joventut pot adquirir i pro-
cessar el seu propi *sentit comú*, els seus
valors i la importància del respecte dels
uns als altres. Quant al treball que s'ha
realitzat des de l'Arqueologia en l'àm-
bit de la recuperació d'un passat recent
que havia estat amagat per dècades de
repressió de tot el que no fos *oficial*, no
podem sinó congratular-nos-en. Tornar
a l'opinió pública i a les taules de debat
la qüestió dels orígens del nostre marc
de convivència és de vital importància
per al procés d'autocrítica que implica
i pel simple – i imprescindible – fet de
restituir la dignitat de tots aquells que
perderen la vida injustament.

Poca cosa més es pot afegir al projecte
d'*Arqueologia de la praxi* presentat ja

fa pràcticament una dècada des de la
nostra mateixa universitat, sinó que es
tracta d'un dels majors avenços quant
a situar l'Arqueologia en el lloc que li
correspon, a saber, el de la participació
activa en la transformació de la nostra
societat. Podem pensar que tot i que és
un projecte ambiciós, es pot dur a terme
simplement amb temps i una bona pla-
nificació de les actuacions. Tot i això,
quan no es disposa del suficient recol-
zament institucional – no ens engan-
yem, és una situació bastant habitual –
sempre s'ha de tenir en compte com a
mínim el procés d'interactivitat que
exigeix l'Arqueologia. No podem dei-
xar finalitzat el nostre treball amb la
presentació de resultats d'una recerca
científica concreta, sempre s'ha de
plantejar un pas següent, per reduïts
que siguin els pressupostos dels que
disposem, per retornar a la societat el
coneixement produït. Bé en forma de
publicacions divulgatives – encara que
es corre el risc d'acabar prenent un
paper excessivament paternalista du-
rant aquest procés –, bé amb treballs
més interactius com la visita, comen-
tari i debat dels elements estudiats, o
fins i tot amb el simple fet de comentar
a nivell associatiu i en taula rodona el
perquè de la nostra recerca i els resul-
tats que hem pogut obtenir d'ella.

Al llarg de tot aquest text hem intentat
oferir una visió sintètica de la necessi-
tat real d'una Arqueologia lligada a la
societat, als problemes que aquesta des-

envolupa i a les solucions que des del nostre camp es poden aportar. Es tracta de ser conscients del potencial transformador de la nostra ciència, de les possibilitats que tenim quan estem realitzant un treball arqueològic per plantejar-nos la implicació de la societat directament afectada en tot el procés de recerca. Que aquesta tasca, la que nosaltres hem plantejat i duem a terme, no sigui pas un camí solitari, sinó més aviat una gran via transitada per tota la societat afectada. ■

AGRAÏMENTS

Agraïm les reflexions del professor Antoni Bardavio Novi, del *Departament de Didàctica de la Llengua i la Literatura, i de les Ciències Socials*, que ens portaren a replantejar-nos la relació entre l'Arqueologia i el món educatiu. També les seves explicacions sobre aquest camp a la visita que va dirigir el Camp d'Aprenentatge de la Noguera, a Sant Llorenç de Montgai (Lleida). Amb el suport de la Universitat Autònoma de Barcelona.

BIBLIOGRAFIA

BARCELÓ, Joan Anton (2007): *Arqueología y estadística: Introducción al estudio de la variabilidad de las evidencias arqueológicas*. Bellaterra: Servei de publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.

BARDAVIO, Antoni; GATELL, Cristina i MOLINERO, Felipe

(1996): “Recerca i divulgació arqueològica. Un camí per al desenvolupament d'estratègies interdisciplinars a l'ESO”. *Treballs d'Arqueologia*. 4. pàgs. 41-62

BATE, Luis Felipe (1977): *Arqueología y materialismo histórico*. México DF: Ediciones de Cultura Popular.

BENAVIDES, Hugo (2001): “Returning to the Source: Social Archaeology as Latin American Philosophy”. *Latin American Antiquity*. 12-4. pàgs. 355-370

CHOMSKY, Noam (2001): *La (des)educación*. Barcelona: Crítica.

ESPINOSA, Francisco (2009): *Callar al mensajero: la represión franquista, entre la libertad de información y el derecho al honor*. Barcelona: Península.

FERNÁNDEZ, Victor Manuel (2005): *Una Arqueología crítica*. Barcelona: Crítica.

GÁNDARA, Manuel (1993): “El análisis de posiciones teóricas: aplicaciones a la arqueología social”. *Boletín de antropología americana*. 27. pàgs. 5-20

GASSIOT, Ermengol i PALOMAR, Beatriz (2000): “Arqueología de la praxis: información histórica de la acción social. El caso de la Unión de Co-

- operativas Agropecuarias de Miraflores, Nicaragua”. *Complutum*. 11. pàgs. 87-99
- GASSIOT, Ermengol (2008):** “Arqueología de un silencio. Arqueología forense de la Guerra Civil y del Franquismo”. *Complutum*. 19-2. pàgs. 119-130
- GÓMEZ, Rocío i NEGRE, Joan (2008):** “Integració de mètodes quantitius als estudis de territori: anàlisi estadística multivariant.”. *Estrat Crític: Revista d’Arqueologia*. 2. pàgs. 107-120
- GONZÁLEZ, Paloma (ed.) (1996):** “Actes del I Seminari Arqueologia i Ensenyament”. *Treballs d’Arqueologia*. 4.
- GONZÁLEZ, Paloma (ed.) (1998):** “Actes del II Seminari Arqueologia i Ensenyament”. *Treballs d’Arqueologia*. 5.
- GONZÁLEZ, Paloma (ed.) (2000):** “Recerca, ensenyament i patrimoni local: una visió des d’Europa. Actes del III Seminari Arqueologia i Ensenyament”. *Treballs d’Arqueologia*. 6.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, Alfredo (2010):** “Contra la Pospolítica: Arqueología de la Guerra Civil Española”. *Revista Chilena de Antropología*. 22-2. pàgs. 9-32
- JULIÁ, Santos (dir.) (2006):** *Memoria de la guerra y del franquismo*. Madrid: Taurus
- MONTANÉ, Julio César (1980):** *Marxismo y arqueología*. México DF: Ediciones de Cultura Popular
- MOSCOVICI, Serge (1985):** *Psicología Social*. Barcelona: Paidós.
- PORTELLI, Hugues (1972):** *Gramsci et le bloc historique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- SANTACANA, Joan (1999):** “L’arqueologia com a eina didàctica: problemes i utilitat”. *Cota Zero*. 15. pàgs. 63-73.
- SHEMILT, Denis (1989):** “Beauty and the Philosopher: Empathy in History and Classroom” en DICKINSON, A.K.; LEE, P.J i ROGERS, J. *Learning History*. Londres: Heinemann Education Books
- ARTICLE DE REVISTA DIGITAL BARCELÓ, Joan Anton** "De la "inutilitat" del passat a la "comoditat" del present. La rendibilitat de les ciències socials en el segle XXI". **Digit.HUM Revista digital d'humanitats** (1999): Universitat Oberta de Catalunya
- WEBGRAFIA BARCELÓ, Joan Anton** "La inutilidad de la Arqueología". (1996). En

línia:

<http://antalya.uab.es/prehistoria/Barcelo/inutilidadDeArqueologia.html>
(10 de maig de 2010)

CEPAP *Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria*. (2011). En línia: <http://cepap.uab.cat/index.htm>
(12 de març de 2011)

LENIN, Vladimir Ílitx *L'Estat i la Revolució. La doctrina marxista de l'estat i les tasques del proletariat en la revolució*. (1918). En línia: <http://www.marxists.org/catala/lenin/1918/estatrev/estrev.pdf>
(12 de març de 2011)

NIZKOR *La cuestión de la impunidad en España y los crímenes franquistas*. (2004) En línia: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/impuesp.html>
(12 de març de 2011)

“Qui diría des del
capdemunt del Coliseu
que l’impèri romà no era
etern?”